

ЧИ ІСНУЄ ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В УКРАЇНІ-2015?

С. Ф. Кленко

Аналізується сучасний стан упровадження громадянської освіти в шкільну освіту України у міжнародному контексті її розвитку у ХХІ ст. З'ясовуються нормативна база та наявні навчально-методичні ресурси для забезпечення навчання громадянської освіти у школах. Встановлюються причини фіктивної наявності громадянської освіти у змісті освіти і навчальному процесі української загальної середньої освіти, перешкоди для реалізації демократичної моделі громадянської освіти.

Ключові слова: реформа освіти, громадянська освіта, моделі громадянської освіти, громадянство, еліта, фікція.

Кленко С. Ф. Существует ли гражданское образование в Украине-2015?

Анализируется современное состояние внедрения гражданского образования в школьное образование Украины в международном контексте его развития в ХХІ веке. Выясняются нормативная база и имеющиеся учебно-методические ресурсы для обеспечения обучения гражданскому образованию в школах. Устанавливаются причины фиктивного наличия гражданского образования в содержании образования и учебном процессе украинского общего среднего образования, препятствия для реализации демократической модели гражданского образования.

Ключевые слова: реформа образования, гражданское образование, модели гражданского образования, гражданство, элита, фикция.

Klyenko S. F. Does Civic Education Exist in Ukraine-2015?

This paper analyses the current status of civic education implementation in the Ukrainian school education through the international context of its development in the ХХІ-th century. It describes the regulatory framework and available teaching resources for the teaching civic education in schools; establishes reasons of fictitious presence of civic education in the content of education and learning process of the Ukrainian secondary education, barriers to implement the democratic model of civic education.

Keywords: education reform, civic education, models of civic education, citizenship, elite fiction.

Громадянська освіта – це модель усієї системи освіти, її інтеграл, її голограма. Який стан громадянської освіти – такий стан і освіти загалом.

Це й обумовлює необхідність детально-го дослідження функціонування громадянської освіти в Україні, нормативних положень та навчально-методичних ресурсів, які пропонуються для її впровадження, оскільки добре відомо: щоб у школах щось викладалося, учитель і учні повинні отримати програму, посібники, підручники, рекомендації.

Особливо важливо проаналізувати стан громадянської освіти в Україні-2015, країні з багатьма суперечностями соціального, політичного, економічного розвитку в складному геополітичному контексті. Україна-2015 – це країна, проти

якої воюють банди злочинців, у війні з якими трагічно загинули тисячі людей. Зараз проти України-2015 воює частина 30–40-річних жителів Донбасу. Вони отримали антиукраїнське й антигромадянське виховання вже в незалежній Україні. Соціально-політична конфігурація України-2015 настільки складна, що перший із колишніх її президентів вважає, що в наш час громадянам України не варто захищати жодного з політичних і економічних гравців на її теренах.

Україна-2015 – це країна, де 45 мільйонів людей не відають, що в ній відбувається, але принаймні знають, що вони збідніли втричі, інфляція зробила пенсіонерів жебраками, мінімальна зарплата є нижчою, ніж у Замбії, кількість активних платіжних карт скорочу-

Кленко Сергій Федорович, доктор філософських наук, доцент, проректор із наукової роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

ється, однак зростають активи банків і “Україна перетворилася на країну банків, аптек і університетів”. Україна-2015 – це держава, що обходиться кожному українцю по 40 000 грн, проте українці перетерплюють “модернізований режим Януковича”, хоча “кожен другий вважає, що Янукович заподіяв Україні більше зла, ніж Сталін”. Україна-2015 – це країна, де “верхівка еліти дуже корумпована”, а нееліта опускає руки, бо одні старі одіозні фігури досі безкарні, інші – виявляються потрібними на службі державі, а нові одіозні фігури продовжують пограбування країни. Україна-2015 – це країна незнання про себе, бо неможливо перевірити чорно-білі твердження супротивних сторін в українській кризі, а хто мав би сказати, той мовчить.

При тотальному браку громадянських якостей – і в еліти (котра насправді, у кращому випадку, є протоелітою, оскільки дозволяє псевдоеліті порядкувати в країні), і в нееліти, бо допускає те ж саме, – постановка питання “Чи існує громадянська освіта в Україні-2015?” є надзвичайно актуальною.

Проте у фундаментальній науково-аналітичній доповіді НАПН України “Про зміст загальної середньої освіти” (2015) [1] поняття “громадянська освіта” згадується лише один раз. Доповідь, яка покликана “оцінити повноту реалізації основних ідей і підходів, закладених в оновлених державних стандартах загальної середньої освіти, встановити їх відповідність світовим тенденціям розвитку змісту освіти” [там само, с. 5], лише відзначає, що “в умовах стандартизації змісту... належним чином не розв’язана проблема громадянської, економічної, екологічної освіти” [там само, с. 65]. Хоча в цій доповіді проведена “експертна оцінка психологічної складової громадянської компетентності” [там само, с. 83–87] та говориться про “погіршення умов для громадянського виховання молодших школярів” і наголошується на завданні “активізувати розвиток у них громадянської, соціальної, загальнокультурної компетентностей та уміння вчитися”, утім пояснень, у чому ця неналежність розв’язання проблеми громадянської освіти виявляється, як її долати, у ній не знаходимо.

Тому для формулювання дослідницької проблеми цієї статті відштовхнімося передусім від цієї академічної констатації щодо громадянської освіти і спробуємо з’ясувати, що ж означає в українському контексті “проблема громадянської освіти”, чому вона “належним чином не розв’язана” і як можна розв’язати її “належним чином”.

Терміном “громадянська освіта” (далі

інколи вживатимемо аббревіатуру “ГО”) в українському освітньому дискурсі визначається напрям освіти, спрямований на формування у її суб’єктів якостей справжнього громадянства. Не будемо зараз деталізувати множинність визначень і тлумачень поняття громадянської освіти. Лише зазначимо, що в 1999–2005 роках, у час першого сплеску дискусії навколо громадянської освіти у вітчизняній літературі, автор цієї статті в серії публікацій про громадянську освіту [2–7], які узагальнено в розділі “Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії” книги “Конспекти з філософії освіти”, надав інтерпретацію громадянської освіти як інтернаціональної інтегративної педагогічної технології формування громадянських якостей молоді. В українській освіті ця технологія, доводилося, представлена трьома моделями, які було названо етатистською (державоцентричною), національно-патріотичною і демократичною. Перша з них, державоцентрична модель, спрямовується на формування в учнів конформістського ставлення до існуючого державного порядку; друга – національно-патріотична модель – формує пієтет до таких цінностей, як *батьківщина, етнос, нація, національність, національна ідея, державна мова, рідна мова*. Третя, демократична модель, зосереджується на оволодінні *технологіями влади*, що визначають поведінку індивідів та підпорядковують їх тим чи іншим системам влади (панування), і надає максимально практичні рекомендації з таких питань:

- як застосовувати своє громадянство?
- як бути справжніми громадянами?
- як здійснювати свої громадянські права та обов’язки? [8].

Було зроблено висновок, що в Україні десять років тому переважала державоцентрична модель громадянської освіти, яка не сприяє формуванню справжності громадянства та компетентності *щодо технологій влади, зокрема, вміння учня, майбутнього виборця, розібратися, які політичні сили і лідери пропонують найбільш раціональний розподіл ресурсів для розв’язування національних проблем*.

Чи змінилося щось у викладанні громадянської освіти в Україні впродовж останніх десяти років? Про це дізнаємося з двох аналітичних звітів про сучасний стан громадянської освіти в Україні – “Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді” (2012) [9] та “Сучасний стан громадянської освіти в Україні” (2013) [10].

Ці звіти, взаємодоповнюючи один одного, надають уявлення про стан і важливість упровадження громадянської

освіти в навчально-виховний процес школи, з'ясовують проблеми та перешкоди на цьому шляху, встановлюють моделі викладання громадянської освіти в структурі середньої освіти. Зокрема, у звітах:

- надано аналіз поглядів учителів та методичних працівників на впровадження громадянської освіти в Україні;
- проведено аналіз підручників із предметів, що містять елементи громадянської освіти, контент-аналіз майже двох десятків посібників та програм із громадянської освіти [11–20] та методичних посібників для вчителів [21–25], розроблених у рамках міжнародних проектів;
- розглянуто результати впровадження міжнародних проектів із громадянської освіти в Україні [26], встановлено їх слабкі та сильні сторони;
- проаналізовано думки старшокласників про зміст і викладання громадянської освіти шкіл Луганської та Львівської областей і м. Києва.

Наведений у цих звітах аналіз проектної роботи, проведеної за допомогою міжнародних спонсорів, та створених текстів про громадянську освіту і для громадянської освіти водночас вказує, що нульової позначки при упровадженні громадянської освіти, насамперед, у шкільній освіті, не подолано. Про це свідчить *“відсутність офіційних даних про стан викладання громадянської освіти в Україні”* та панування в освіті України спрощеної картини того, *“якою має бути громадянська освіта, котра великою мірою відштовхується від ідеалізованого уявлення про досвід виховання громадянськості в школах західноєвропейських та північноамериканських країн”* [9, с. 5].

Відповідно мету нашого дослідження бачимо у з'ясуванні причин незадовільного стану *громадянської освіти в Україні*.

1. Міністерський інструктаж як саботаж громадянської освіти

Брак офіційних даних в Україні про стан викладання громадянської освіти пояснюється завуальованим саботажем цієї міжнародної освітньої технології з боку Міністерства освіти і науки України фактично з часу початку її впровадження в Україні і досі. Курс громадянської освіти не був запроваджений ані у формі обов'язкового в інваріантній частині змісту освіти, ані як факультативний і викладався в школах переважно експериментально відповідно до проектних планів завдяки ентузіазму вчителів та методистів, які залучалися до здійснення тих чи інших проектів.

Перелік доказів міністерського саботажу громадянської освіти можна розпочати з Державного Стандарту базової і

повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1392. Хоча в ньому неодноразово згадується про завдання *“формування активної громадянської позиції”* учнів, а втім щодо **громадянської освіти** лише зазначено, що зміст освітньої галузі *“Суспільствознавство”* *“реалізується шляхом вивчення окремих навчальних предметів (історії, права, економіки тощо), що відображають основи відповідних наук, інтегрованих курсів (громадянської освіти, суспільствознавства тощо)”*.

Упровадження *“інтегрованих курсів”* громадянської освіти в загальноосвітніх навчальних закладах, своєю чергою, регламентується Листами Міністерства освіти і науки України від 09.08.2012 № 1/9- 557 *“Щодо методичних рекомендацій із громадянської освіти та виховання”* (1) та від 27.11.2014 № 1/9-264 *“Про методичні рекомендації з патріотичного виховання”* (2).

Зокрема, у Листі (2) зазначено: *“Вихованню сучасного громадянина-патріота Української держави, підготовці молоді до виконання ролі активних громадян, формуванню громадянських навичок і цінностей, необхідних для ефективної участі у житті громади, сприяють курси за вибором: “Вчимося бути громадянами” (для учнів 7(8) класу), “Ми – громадяни України” (для учнів 9(10) класу), “Громадянська освіта: основи демократії” (для учнів 11 класу)”*. Ці курси детальніше описано в Листі (1), підписаному колишнім Першим заступником Міністра Є. М. Сулімою.

Однак ще один Лист МОН України від 01.07.2014 № 1/9-343 *“Про організацію навчально-виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладах і вивчення базових дисциплін в основній школі у 2014–2015 н.р.”* ці рекомендації не підтверджує. Хоча в цьому Листі і заявлено, що *“на запити багатьох колег вважаємо за необхідне ще раз зупинитися на вимогах до календарно-тематичного планування із історії, правознавства, громадянської освіти та предметів філософсько-світоглядного циклу”* [27, с. 61], але щодо *“інтегрованих курсів”* громадянської освіти роз'яснень немає, підрозділ цього листа *“Громадянська освіта. Філософія”* не містить описів курсів громадянської освіти, лише говориться про філософсько-світоглядні курси *“Людина і світ. 11 клас”* та *“Філософія. 10–11 класи”* [там само, с. 70]. Водночас у рекомендаціях до підручника для початкової школи *“Я у світі. 3 клас”* (Тагліна О. В., Іванова Г. Ж.) відзнача-

ється: “Поширеним стає підхід, у якому громадянська освіта розуміється як освітньо-виховна програма, спрямована на формування майбутніх громадян. Це інтегральний освітній підхід. Саме він є найбільш перспективним. Громадянська освіта має здійснюватися в уявленнях і проблемах, що проходять через різні дисципліни, і бути пов’язаною з різними аспектами шкільного життя. Треба шукати оптимальний баланс між “громадянським проживанням” і прямим навчанням” [там само, с. 28–29].

Цей абзац Листа МОН України викликає низку запитань:

- де і як стає “поширеним” “інтегральний освітній підхід”, згідно з яким громадянська освіта розуміється як освітньо-виховна програма, спрямована на формування майбутніх громадян? У практиці роботи шкіл? У рекомендаціях МОН?
- що означає речення “громадянська освіта має здійснюватися в уявленнях і проблемах”?
- що означають поняття “громадянське проживання” і “пряме навчання”?

Із цієї низки запитань впливає факт: МОН воліє і рекомендує, щоб громадянська освіта здійснювалася “в уявленнях”. Зауважмо, уявлення як когнітивний процес бувають дійсними і не дійсними. Останні – це те ж саме, що і вимисел, вигадка, те, що не відповідає дійсності, не існує або видаване з певною метою за дійсне; вигадані положення, сукупності думок, що видаються з певною метою за дійсне. Інше слово для позначення недійсних уявлень – фікція. Отже, МОН, рекомендуючи здійснювати громадянську освіту “в уявленнях і проблемах, що проходять через різні дисципліни” невільно (чи цілеспрямовано?) закликає учителів перемістити громадянську освіту у сферу уявного, у якій зажди існує небезпека загубитися у масі фікцій. Імовірно, можна знайти точніші слова для інтерпретації цього положення міністерської інструкції, але ми намагалися прочитати її так, як написано.

Та підемо далі у пошуках громадянської освіти за документами МОН. Щоб з’ясувати, які навчальні ресурси для курсів громадянської освіти пропонуються, розглянемо *Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою у 2014/2015 навчальному році*. Цей Перелік – добра книжка обсягом 261 с. формату А4 [28]. І здивування викликає не тільки те, що з 2 838 назв рекомендо-

ваних навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників, згаданих у Переліку, лише одна позиція стосується громадянської освіти – методичний посібник 2011 року [29], який не згадувався у названих вище Листах МОН, а те, що книг, перерахованих у цих Листах, немає у вказаному Переліку.

Хоча в цьому Переліку і є “Примітка”, де вказується, що “враховуючи складну соціально-політичну ситуацію, яка склалася в країні і неможливість своєчасної доставки навчальної літератури, Міністерством освіти і науки прийнято рішення про використання підручників попередніх років”, проте залишається не зрозумілим, які підручники і посібники з громадянської освіти можна використовувати, як і питання, де школи можуть їх узяти, зважаючи, що навчальні ресурси з громадянської освіти друкувалися переважно лише в обсягах, необхідних для апробації, передбачених міжнародними проектами.

Неузгодженості нормативних документів МОН щодо громадянської освіти це не вичерпує. На сайті МОН розміщено не згадану в Листах і Переліку “Навчальну програму курсу за вибором учнів “Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції” для учнів 9–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів” [30].

Підсумовуючи, зазначимо, що в названих документах і на сайті МОН подано різні джерела для впровадження громадянської освіти (табл.)

Як бачимо із цієї таблиці, по-перше, МОН рекомендує навчальні ресурси без огляду на час їх створення – пропонуються навчальні матеріали 2001, 2005, 2010 і 2011 років, які на 2015-й рік визнавати актуальними необачно. По-друге, здається, МОН не має чи не бажає мати повної картини наявних навчальних ресурсів із громадянської освіти, підготовлених в Україні (див. їх перелік [10–25]). Із кола рекомендованих МОН чомусь випали посібник для підготовки вчителів (2008) [22] та ресурсний посібник для вчителя із супровідним компакт-диском (було поширено 1 000 навчальних і 2 500 ресурсних посібників, а також 3 600 дисків із текстами обох публікацій), розроблених у рамках проекту “Громадянська освіта — Україна” (2005–2008), який фінансувала Європейська комісія та її підрядник Cambridge education (керівник проекту – Девід Ройл / David Royle). Звичайно, і ці ресурси швидко застарівають, але у 2012–2014 роках, наскільки мені відомо, жодного нового ресурсу з громадянської освіти не було створено, окрім згаданої навчальної програми курсу за вибором учнів “Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції”.

Навчальні посібники і програми з громадянської освіти, рекомендовані МОН на початок 2015 р.

Клас	Джерела рекомендацій посібників і програм з громадянської освіти:			
	Лист МОНМСУ від 09.08.2012 № 1/9-557	Лист МОНУ від 27.11.2014 № 1/9-264	Перелік навч. програм, підручників ... у 2014/2015 н.р.	Сайт МОН
1	2	3	4	5
7(8)	Навчальний курс "Вчимося бути громадянами" ("Нова Доба") (лист МОН від 26.12.2005 № 1/11-7680). Прим. Усі програми, розроблені "Новою Добою", розміщені на сайті	"Вчимося бути громадянами".	"Громадянська компетентність учнівської молоді: шляхи розвитку (методичний посібник) / укладачі Данильєв А. О. та ін. – м. Луганськ : СПД "Резников В.С.", Лист ІТЗО	–
9(10)	Курс "Ми – громадяни України" ("Нова Доба"), рекомендовано Міністерством освіти і науки України (листи МОН №1/11-2817, № 1/11-2816 від 20.06.2001).	"Ми – громадяни України" (для учнів 9(10) класів).	–	"Навчальна програма курсу за вибором учнів "Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції" для учнів 9-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів (17 год.)"
11	Курс за вибором "Громадянська освіта: основи демократії" (авт. Бакка Т. В., Ладиченко Т. В., Марголіна Л. В., Рябов С. Г.). (лист МОН від 12.03.2010 № 1/11-1652).	"Громадянська освіта: основи демократії" (для учнів 11 класу)".	–	

Отже, хоча протягом років незалежності в Україні склалися сприятливі умови для впровадження системи громадянської освіти внаслідок здійснення за сприяння закордонних донорів низки проектів із громадянської освіти, у рамках яких в Україні розроблено Концепцію громадянської освіти, серію підручників і посібників для учнів та вчителів, утім конструктивного визнання результатів цих проектів, як бачимо, МОН не було здійснено, і канонічного комплексу навчальних ресурсів із громадянської освіти за підтримки держави не створено.

Історія впровадження громадянської освіти в Україні має синусоїдальний характер, дискурс про громадянську освіту (проекти, конференції, пілотні апробації, аналітичні документи, підготовка учителів) то набирив сили, переважно завдяки проектним інвестиціям і акціям,

то завмирав після їх вичерпання [31]. Але навіть і за такого синусоїдального дискурсу про громадянську освіту все ж в освітян України склалися певні очікування щодо моделей шкільної громадянської освіти, які встановлено у згаданих вище аналітичних звітах.

Так, у Звіті [9] з'ясовано, що "Вчителі приблизно однаково підтримують викладання ГО як окремого предмету (49%), у межах гуманітарних та суспільствознавчих дисциплін (54%) та в рамках усіх предметів (53%). Водночас, викладання у межах суспільно-гуманітарного блоку отримало найменше негативних відповідей порівняно з двома іншими варіантами. Найменш популярним варіантом є викладання ГО в позаурочний час" [9, с. 20–21].

Аналогічні результати щодо моделі викладання ГО здобуто й авторами

Аналітичного звіту [10]. У ньому встановлено, що майже половина опитаних учителів вважає, що громадянська освіта має бути окремим предметом – 45,6 %. Через інші суспільно-гуманітарні предмети пропонують викладати ГО 30 % учителів. Важливість робити це через усі предмети навчального плану підкреслили 13,3 % опитаних, 11 % учителів підтримують упровадження ГО у позакласній роботі [10, с. 67].

Отже, за даними досліджень [9; 10], майже половина вчителів вважають, що з громадянської освіти в школі має бути окремий навчальний предмет, інша половина переконана, що завдання громадянської освіти можуть вирішуватися у межах гуманітарних та суспільствознавчих дисциплін чи навіть у рамках усіх навчальних предметів. Як бачимо, серед учителів немає сумнівів у необхідності запровадження громадянської освіти, проте МОН не зробило реальних кроків з її концептуального і ресурсного забезпечення, вдаючись до фікцій – схвалення проектних результатів та згадуючи громадянську освіту серед компонентів предметів суспільно-гуманітарних спрямувань. Очевидно, цей фіктивний характер *громадянської освіти* і мали на увазі автори доповіді НАПН України “Про зміст загальної середньої освіти” [1], заявляючи про *неналежність розв’язання проблеми громадянської освіти в шкільній освіті*.

2. Причини фіктивного стану громадянської освіти в Україні

Підтримка громадянської освіти й реалізація проектів із громадянської освіти є чутливими питаннями, оскільки ГО має справу з діяльністю уряду з дотримання демократичних принципів, прав людини, основних свобод тощо. Про це йдеться в нещодавно розроблених рекомендаціях “Визначення та дослідження показників підтримки Європейським Союзом громадянської освіти” (2014), у яких пропонуються набір принципів для планування й реалізації проектів у сфері громадянської освіти, а також система показників для їх моніторингу та оцінки [32]. У цих рекомендаціях відзначається складність процедури оцінювання впливу освітніх проектів і визначення спеціально для певного проекту його результатів щодо підвищення рівня знань та зміни у поведінці його цільової групи. Таким чином, є необхідність у розробленні комплексу стандартних показників якості, які керівники проектів можуть адаптувати до конкретних освітніх проектів з метою оцінки їх ефективності. Проект із громадянської освіти, як і решта проектів із підтримки демократії, ставить питання: як можна

визначити певні зміни на основі надходження даних з одного конкретного проекту? Важко встановити зв’язок між входом і виходом, між допомогою, що надається в рамках проекту, та підвищенням рівня знань громадян про теми громадянської освіти. Ця логіка ще більш значуща, коли громадянська освіта включена в ширші програми, такі як, наприклад, надання допомоги щодо проведення виборів. У цих випадках складова громадянської освіти відносно невелика, тому важко виміряти її вплив окремо від інших національних та міжнародних зусиль у країні. Крім того, нелегко відрізнити вплив різних проектів підтримки, оскільки в країні часто працюють у рамках одного напрямку декілька партнерів [там само, р. 8–9].

У світлі цих рекомендацій важливо встановити причини вищеописаного фіктивного стану громадянської освіти в Україні.

По-перше, українська держава в особі існуючих форм реальних політичних режимів не виявляла глибокої конструктивної зацікавленості у підготовці грамотних і демократично налаштованих громадян. Історія шкільної освіти України, яка сповнена прикладів запровадження у зміст освіти політично заангажованих навчальних предметів та їх тем, водночас не знає загальнонаціональної ініціативи щодо впровадження нової моделі громадянської освіти, адекватної соціокультурній і політичній ситуації в Україні, яка б підтримала інтерес громадян до участі у місцевому й державному управлінні з метою стабілізації життя в Україні, формування поінформованого, ефективного і відповідального громадянина. Державна освітня політика здебільшого неухильна щодо своєї філософії, яку можна назвати стабільною лояльністю до будь-якого політичного режиму в країні, і навіть не планувалося її переінакшення на філософію соціального реконструкціонізму / критичної теорії, адекватної завданням позитивно трансформаційних суспільств.

Соціальний реконструкціонізм є напрямом філософії освіти, що висуває на перший план соціальну реформу як мету освіти, вирішення соціальних питань і прагнення створити краще суспільство. Засновниками соціального реконструкціонізму вважаються американські педагоги Теодор Бремелд / Theodor Brameld (1904–1987) і Джордж Каунтс / George Counts (1889–1974), які визнавали, що освіта є засобом підготовки людей для створення нового соціального порядку. Критичні теоретики, як і соціальні реконструкціоністи, вважають, що соціальні системи повинні бути змінені, щоб

подолати гніт і поліпшити умови для життя людей. У цьому руслі бразильський педагог Пауло Фрейре (1921–1997) розумів освіту як засіб соціальних змін. На його думку, люди повинні вчитися протистояти гнобленню і не ставати ні його жертвами, ні пригнічувати інших. Для цього потрібні діалогова й критична свідомість, розвиток свідомості, щоб подолати панування та пригнічення. Замість “навчання як банківської справи”, відповідно до чого інформація вкладається педагогом у голови студентів подібно до відкриття депозитів у банку, П. Фрейре бачив викладання і навчання як процес дослідження, під час якого дитина повинна створювати і винаходити світ. Для соціальних реконструкціоністів і критичних теоретиків освіти навчальний план фокусується на досвіді учнів і виробленні ними здатностей до соціальних дій із вирішення реальних проблем, таких як насильство, голод, міжнародний тероризм, нерівність. Відповідно в центрі уваги освіти є стратегії вирішення дискусійних питань (зокрема, у соціальних дослідженнях і літературі), запитування, налагодження діалогу різних точок зору [33].

Ідея запровадження філософії соціального реконструкціонізму в українській освіті виявляється несумісною з інтересами найбільш впливових акторів державного будівництва в Україні щодо клептократизації державного механізму. Постає запитання: чи здатна громадянська освіта вберегти суспільство від клептократії на коротких чи довгих дистанціях? Історія громадянської освіти як навчального предмета в Україні свідчить, що її потенціал не був задіяний для профілактичного упередження клептократії на початку ХХІ ст., хоча українська Революція Гідності 2013–2014 років як передусім рішуча незгода з клептократичним режимом реалізувала цінності демократичної громадянської освіти, але яка частка в ній обумовлена власне освітніми програмами з громадянської освіти і яка частка в ній стихійного соціального онтологічного протесту – це потребує додаткових досліджень.

По-друге, фіктивний стан громадянської освіти в Україні є наслідком браку в державі прозорого й ефективного механізму формування змісту освіти, передусім шкільної, який би передбачав виявлення консенсусу різних верств населення та відповідальність різних акторів щодо змісту освіти (МОН та його підрозділи і функціонери, НАПН, видавництва, автори програм і підручників, групи зі створення стандартів, інституції ЗНО, учителі). Унаслідок нерозробленості такого механізму виявилось неможливим

необхідне впровадження громадянської освіти як окремого інваріантного навчального предмета, громадянської освіти як інтегративного центру освіти, хоча б її соціально-гуманітарного блоку.

По-третє, практика запровадження громадянської освіти виказала свою неспроможність при наявному порядку праці вчителів і шкільної адміністрації, який унеможлиблює їхню активну громадянську позицію, необхідну для автентичного запровадження будь-якої моделі чи виховної програми громадянської освіти.

Остання проблема – “угодовська співпраця” з державою педагогічного персоналу, його абсентеїзм, є не лише українською проблемою. Польський професор Єжи Аксер вказує, що “переважна більшість учителів виявляється дуже податливою до перевиховання і готова до угодовської співпраці з апаратом примусу”. На думку Єжи Аксера, учительська професія повинна базуватися на принципі Сократа, тобто готовності завершити свою діяльність власною смертною карою, як це зробив Сократ, завершуючи свій “курс громадянської освіти” в Афінах. “Учительська місія”, показує Єжи Аксер, потребує не лише кваліфікації, а й готовності до непослуху і угодовської позиції, до особливої самопожертви: “Одним із найважливіших парадоксів професії вчителя є те, що ... найкращим учителем є той, хто має всі шанси стати мучеником” [34, с. 24–25].

Звичайно, у сучасних умовах зажадати мучеництва від сотень тисяч учителів і штовхати їх на повторення шляху Сократа заради автентичного читання курсу громадянської освіти в Україні було б не те що необачно, а й небезпечно і намарне. Утім, Є. Аксер обґрунтовує позицію педагогічного нонконформізму, згідно з якою “треба тільки до певної міри підпорядковуватися вказівкам і наказам, які виходять з-поза Академії, наскільки це дозволяють закони, використовувати поле маневру, що дозволяє створення незалежного середовища. Цю автономію слід доглядати й зміцнювати. У Європі інтелігентська традиція завжди означала готовність до розуміння ролі вчителя як здійснюваної в ім'я і заради добра суспільства антисистемної диверсії” [там само].

Фактично, тут маємо формулювання місії учителя в умовах антидемократичної держави – здійснення “антисистемної диверсії” при реалізації того чи іншого варіанта громадянської освіти. Але чи маємо право спонукати вчителя до “антисистемної диверсії” “в ім'я і заради добра суспільства” тим чи іншим змістом громадянської освіти без відповідного меха-

нізму захисту його прав на громадянську гідність та академічну свободу?

Без такого механізму теперішню громадянську освіту в школі можна уподібнити до роздавання у бородатому радянському анекдоті дисидентом на Красній площі фіктивних листівок, папірців без тексту. Люди беруть у цього дисидента листівки і, виявляючи, що в них у руках порожні листки, запитують його:

– А чому нічого не написано?

– А чого писати даремно? І так все зрозуміло ...

Громадянська освіта в школах України тому і фіктивна, бо запитання, яке вона має породжувати, змушує вчителя безапеляційно відповідати своїм учням: “І так все зрозуміло”.

Висновки

Отже, відповідаючи на поставлене в назві статті питання “Чи існує громадянська освіта в Україні-2015?”, потрібно сказати, що в українській освіті громадянська освіта має фіктивний характер. Вона є, оскільки термін «громадянська освіта» використовується в документах міністерства, а також триває певна дискусія щодо її здійснення. Але на рівні навчальних закладів, у навчальній практиці громадянська освіта зводиться до повторення пропагандистських штампів, якими особливо переповнено останні рекомендації МОН із патріотичного виховання в школі. По суті, школа не отримала достатньої навчально-методичної бази для громадянської освіти, підготовка вчителів для викладання громадянської освіти не ведеться, через брак чітких нормативних положень у змісті освіти немає відповідних курсів громадянської освіти, а курси за вибором запроваджуються як винятки. Останні практикують як дві реальні моделі громадянської освіти – державоцентричну і національно-патріотичну. Перша з них спрямовується на формування в учнів конформістського ставлення до існуючого державного порядку; друга – формує пієтет до національно-патріотичних цінностей. Третя, демократична модель громадянської освіти, що покликана навчати свободи і правди життя, на сучасному етапі лише формує свій зміст і стратегії навчання.

Тому щодо громадянської освіти маємо вимагати від Міністерства освіти і науки України певності. Хоча б такої, якої змогли досягти відносно курсів морально-духовного спрямування.

До цього зобов'язують важкі випробування українського народу за два минулі роки, які не привели до необхідних системних змін у суспільстві після Революції Гідності.

Імовірно, увесь зміст освіти, зокрема, шкільні курси соціально-гуманітарного спрямування в сумі й забезпечуватимуть потрібний комплекс громадянських якостей особистості, як це неявно зараз передбачається нормативним полем шкільного життя. Проте сумнівно, що дифірамби євромайданній революції, які ми читаємо в листах і рекомендаціях МОН, сприятимуть цьому. Ці дифірамби завчасні як щодо революції, так і загалом щодо української освіти, мовляв, вона у минулому працювала правильно, бо підготувала молодь до революцій “на граніті” та на майданах. Не все так однозначно. На сучасному етапі, коли ми не бачимо послідовності дій влади щодо виконання волі українського суспільства, яка виявлялася на майданах 2004 і 2013–2014 років і за утвердження якої загинули герої Небесної сотні, коли народ не має можливості відстоювати свої права у мирних перемовинах із владами, які штовхають громадян на самопожертву, говорити про належну освіту не доводиться.

Як на мій погляд, поширений стереотип, згідно з яким вважається, що “ситуацію в освіті спроможний зламати тільки суспільний запит, а він, своєю чергою, може бути сформований тільки тоді, коли здобуття освіти буде винагороджено тим, що її наявність почне приносити відчутні гроші”, є хибним. На освіту не можна дивитися як на депозитний внесок у банку, факт наявності якого винагороджується сплатою відсотків. Освіту потрібно бачити інакше – як передусім процес у відповідь на особистісний запит, обумовлений необхідністю для особистості влаштуватися в житті й суспільстві (віднаходити своє місце) і робити певну справу, незважаючи на несприятливий клімат, економіку, культуру тощо, на непередбачувані зміни. Освіта – це здобута здатність до виконання такої справи (справ), що й надає особистості засоби для існування та процвітання. Чекати здобувачам освіти на “суспільний запит” і “відчутні гроші” від неї – це марне очікування від моря гарної погоди. Вчитися потрібно тієї освіти, яка буде корисною за будь-якого суспільного запиту і погоди. Звичайно, така вимога – це виклик і для влаштування самої освіти, і для її клієнтів та споживачів.

Із точки зору освіти як постачання особистості ефективними компетентностями і технологіями віднаходження свого успішного місця в суспільстві є не зрозумілими проведені нещодавно варіанти розвантаження шкільних програм, коли тема про пошук роботи з 8-го класу переноситься на 10-й – мабуть, виходячи із розуміння, що у 8-му класі учням ще рано думати про своє місце у світі й у

світі праці зокрема. І це у той час, коли в Україні-2015 багато людей не можуть знайти роботу чи предмет застосування своїх енергії і розуму, коли 15 % випускників шкіл поповнюють лави безробітних.

Отже, найважливіша лінія реформування освіти України – це запровадження *нефіктивної* громадянської освіти, для реалізації якої потрібні і відповідні сучасні навчальні матеріали, і підготовка вчителів, але не принижених та покірних, а здатних захищати і самих себе, і навчати справжнього громадянства – чи то у межах курсу громадянської освіти, чи за його межами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про зміст загальної середньої освіти: Науково-аналітична доповідь / за заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : НАПН України, 2015. – 118 с.
2. Клепко С. Ф. Громадянська освіта як фактор надійного суспільства / С. Ф. Клепко // *Постметодика*. – 2001. – № 2. – С. 50–52.
3. Клепко С. Ф. Громадянська освіта: неохідні утопії / С. Ф. Клепко // *Наукові записки НаУКМА. Серія «Політичні науки»*. – К. : Вид. Дім «КМ Академія», 2002. – Т. 20. – С. 61–65.
4. Клепко С. Ф. Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії / С. Ф. Клепко // *Управління освітою*. – 2002. – № 18. – С. 4–5; № 19. – С. 4–5; № 20. – С. 4–5.
5. Клепко С. Ф. Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії / С. Ф. Клепко // *Філософія освіти : науковий часопис*. – 2005. – № 1. – С. 86–115.
6. Клепко С. Ф. Громадянське суспільство – привид, тінь чи теплець? / С. Ф. Клепко // *Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу : науковий альманах*. – К. : Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. – С. 158–161.
7. Клепко С. Ф. Громадянське суспільство – привид, тінь чи теплець? / С. Ф. Клепко // *Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава : матеріали XII Харківських міжнародних Сквородинівських читань. У 2-х ч. Ч. 2*. – Харків : ТОВ «Прометей-прес», 2005. – С. 205–209.
8. Клепко С. Ф. Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії / С. Ф. Клепко // *Конспекти з філософії освіти*. – Полтава : ПОІППО, 2007. – 420 с. – С. 318–358.
9. Звіт за результатами проекту «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді» / Т. Доронюк, І. Когут, Н. Онищенко, Є. Стадний; під редакцією Совсун І. Р. / За підтримки Міжнародного фонду «Відродження». – Київ: Громадська організація «Центр дослідження суспільства», 2012. – 44 с.
10. Сучасний стан громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт / Автори: Іванюк І. В., Овчарук О. В., Терещенко А. Б. / ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» / За підтримки Міжнародного фонду «Відродження» в рамках проекту «Сучасний стан громадянської освіти в Україні та європейських країнах». – Київ : ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», 2013. – 104 с.
11. Вчимося бути громадянами. Навчальний посібник з громад. освіти для 7(8) кл. серед. загальноосвітніх навч. закл. / за ред. В. Мисана, П. Вербицької, О. Войтенка. – Львів: ЗУКЦ, 2006. – 152 с.
12. Громадянська освіта : навчальний посібник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів / ред.: Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко. – К. : Генеза, 2002. – 152 с.
13. Громадянська освіта : навчальний посібник для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів / ред.: Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко. – К. : Генеза, 2002. – 192 с.
14. Громадянська освіта : навчальний посібник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закладів / ред.: Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко. – К. : Генеза, 2002. – 200 с.
15. Громадянська освіта : основи демократії. 11 (12) клас : навчальний посібник / Т. В. Бакка, С. Ф. Клепко, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. – Харків : Вид. група «Основа», 2009. – 207 с.
16. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти [Текст] / метод. посібник для позакласних занять / О. І. Пометун [та ін.]. – К. : А.П.Н., 2001. – 127 с.
17. Ми – громадяни України [Текст] : навч. посіб. з громадянської освіти для 9(10) кл. середніх загальноосвітніх навч. закл. / О. Пометун [та ін.]; ред. О. Пометун; Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». – К. : НВФ «Українські технології», 2002. – 255 с.
18. Освіта для демократичного громадянства : посіб. для підготов. вчителів з питань освіти для демократ. громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія – вересень 2007) / Українсько-швейцарський проект «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні» / [Р. Голлоб, Е. Хаддлестон, П. Крафтман]; пер. з англ. та адапт. Л. М. Ващенко ; за ред. Е. Хаддлестона ; заг. ред. укр. версії : Н. Г. Протасова. – К. : НАДУ, 2009. – 92 с. (Навчання і життя в демократії). Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Комісією з філософсько-світоглядних дисциплін Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України від 3 грудня 2009 р. № 1.4/18-Г-473).
19. Основи демократії : підручник для студентів вищих навчальних закладів / [заг. ред. А. Ф. Колодій] ; третє видання, оновлене і доповнене. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
20. Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закла-

дів / за заг. ред. Антоніни Колодій. — К. : Ай-Бі, 2002. — 684 с.; 2004. — 667 с.

21. Ми — громадяни України [Текст] : метод. посіб. з курсу громадянської освіти для 9(10) класу серед. загальноосвіт. навч. закладів / О. Пометун [та ін.] ; ред. О. Пометун. — К. : А.П.Н., 2002. — 139 с.

22. Громадянська освіта : теорія і методика навчання [Текст] : посібник для студ. вищ. навч. закладів / Проект ЄС "Громадянська освіта — Україна" ; укл. Т. Асламова [та ін.]. — К. : Етна-1, 2008. — 174 с.

23. Громадянська освіта : книга для вчителя : 9-11 кл. / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко ; ред.: С. І. Позняк, І. Г. Тараненко. — Львів : ТЕКА, 2002. — 160 с.

24. Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя / Проект ЄС "Громадянська освіта — Україна" ; укл. С. Позняк. — К. : Етна-1, 2008. — 194 с. Схвалено для використання в навчально-виховному процесі комісією суспільствознавчих дисциплін (секція «Правознавство») Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (витяг з протоколу № 3 від 30.11.2007).

25. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання : підручник для студентів / Т. В. Бакка, В. Ф. Дубровський, О. В. Желіба, С. Ф. Клепко, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. — Харків : Вид. група «Основа», 2009. — 254 [2] с.

26. Так, Овчарук О. В. у загальному огляді проектів із питань громадянської освіти в системі загальної середньої освіти в Україні аналізує 10 таких проектів: «Освіта для демократії в Україні», «Громадянська освіта — Україна», «Навчальний тур з громадянської освіти» (2002 р.), програми «Практичне право» та «Дебати» Інформаційно-методичного центру «Дебати», українсько-швейцарський проект «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні», «Забезпечення якості освіти для демократичного громадянства» — проект Благодійної організації «Вчителі за демократію та партнерство», «Спільнота споживачів та громадські об'єднання» — проект ЄС ПРООН, «Зелений пакет» — проект ОБСЄ, Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні (ЄС ПРООН).

27. Лист МОН України від 01.07.2014 №1/9-343 "Про організацію навчально-виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладах і вивчення базових дисциплін в основній школі у 2014–2015 н.р." — 125 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/zbirnyk_19-20-21_2014%20\(3\)-11.pdf](http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/zbirnyk_19-20-21_2014%20(3)-11.pdf).

28. Лист МОН України від 26.08.2014 №1/9-425 "Про переліки навчальної літератури, що має відповідний гриф Міністерства освіти і науки України, для використання у загальноосвітніх навчальних закладах у

2014/2015 навчальному році".

29. Громадянська компетентність учнівської молоді: шляхи розвитку : навч.-метод. посіб. для пед. працівників / уклад. : А. О. Данильєв [та ін. ; за заг. ред. Сорочан Т. М.] ; Асоц. з міжнар. питань (Чеська Республіка), Асоц. керівників шк. України, Луган. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. — Луганськ : Резніков В. С., 2011. — 150 с. (Схвалено Листом ІІТЗО від 02.06.2011 № 1.4/18-1756).

30. Ремех Т. О. Навчальна програма курсу за вибором учнів «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» для учнів 9–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів (17 годин) / Т. О. Ремех, П. Г. Комарова [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/13758617761/.

31. Іванюк І. В. Виклики та проблеми впровадження громадянської освіти у навчально-виховний процес школи / І. В. Іванюк // Постметодика. — 2012. — № 6. — С. 49–56.

32. Mapping And Study On Performance Indicators For European Union Support To Civic Education / Author Of The Present Study: Renata Tardioli (Team Leader) / European Instrument for Democracy and Human Rights (EIDHR). — Brussels, January 2014. — 92 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eidhr.eu/files/dmfile/STUDYonCivicEducation20-02-2014.pdf>.

33. LeoNora M. Cohen (1999). Part 3. Educational Philosophies // Philosophical Perspectives in Education / Ontario State University, School of Education Section III. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://oregonstate.edu/instruct/ed416/PP3.html>.

34. Аксер Єжи. Щоб навчав ти чужих дітей... Кілька думок про долю академічного вчителя / Укладачі В. Кметь, І. Мрака. Редкол. : І. Вакарчук (голова) та ін. — Львів, 2008. — 56 с. — (Серія «Doctor Honoris Causa»).

Цитувати: Клепко С. Ф. / Чи існує громадянська освіта в Україні-2015? / С. Ф. Клепко // Постметодика. — 2015. — № 2. — С. 2–11.

© С. Ф. Клепко, 2015. Стаття надійшла в редакцію 5.10.2015 ■